

Personalia

JAMAL VALIDI AND TATAR LEXICOLOGY

Mustafa Öner,
Ege University,
Turkey, 34100, Izmir, Bornova,
mustafa.oner@ege.edu.tr.

Jamal (Jemaledin) Validi (Validov) (1887–1932) is a critic, literary historian, and linguist, Turkologist.

Jamal Validi was born into the family of mullah in the village of Apastovo, the Tetyushsky district of Kazan province (now it is the Apastovsky district of the Republic of Tatarstan). He studied at his village madrasa and Madrasa Ish-Bubiy

In 1911–1917, he taught at the Madrassah Khusainiya in Orenburg.

In the summer of 1918, he came to Kazan and continued teaching at teacher training courses, in second-

Жамал (Жамалетдин) Вәлиди (Валидов) (1887–1932) – тәнкыйтьче, әдәбият тарихчысы һәм тел галиме.

Жамал Вәлиди Казан губернасының Тәтеш өязе (хәзерге Татарстанның Апас районы) Апас авылында мулла гайләсендә туа. Авыл мәктәбен һәм «Иж-Бубый» мәдрәсәсен тәмамлый.

1911 елдан алыш 1917 елның ахырларына кадәр, Оренбургтагы «Хөсәния» мәдрәсәсендә укыта.

Джамал (Джамалетдин) Валиди (Валидов) (1887–1932) – критик, литературовед, языковед-турколог.

Джамал Валиди родился в селе Апастово Тетюшского уезда Казанской губернии (Апастовский район Республики Татарстан) в семье муллы. Учился в медресе своего села и в медресе Иж-Бобя.

С 1911 по 1917 гг. преподавал в медресе «Хусаиния» г. Оренбурга.

Летом 1918 года приехал в Ка-

ary schools, in the Eastern Academy (1921–1922) and at the faculty of Tatar workers training (1922–1923).

In 1921–1924, he was the head of the Publishing Department of the Land Commissariat and the head of the Terminology Commission.

In 1923–1931, Jamal Validi worked as an Associate Professor in the Department of the Tatar language at the Kazan Eastern Pedagogical Institute.

In 1931, he was falsely accused, arrested and sentenced to 5 years in camps.

In November 30, 1932, he died in prison.

In 1959, he was rehabilitated.

1918 елның жәнде Казанга килә һәм уқытучылық хезмәтен дәвам итә: уқытучылар әзрләү курсларында, гомуми белем бирү мәктәпләрендә, Шәрик академиясендә (1921–1922) һәм Татар эшчеләр факультетында (1922–1923) уқыта.

1921–1924 еллarda Татарстан Жир эшләре комиссариатында нәшрият бүлеге мөдире һәм терминология комиссиясе житәкчесе вазифаларын башкара.

1923 елдан 1931 елның ахырларына кадәр Казан Кончыгыш педагогия институтының татар теле кафедрасы доценты булып эшли.

1930 елда ялган гаеп аркасында кулга алына һәм 5 елга лагерьга хөкем ителә.

1932 елның 30 ноябрендә тоткынлыкта үлә.

1959 елда реабилитацияләнгән.

зань и продолжил преподавательскую деятельность: в общеобразовательных школах, Восточной академии (1921–1922), на рабфаке (1922–1923), курсах подготовки учителей.

1921–1924 годах был заведующим отделом издательства Земельного комиссариата и исполнял обязанности руководителя терминологической комиссии.

С 1923 до конца 1931 года работал доцентом на кафедре татарского языка Восточного педагогического института.

В 1930 по ложному обвинению был арестован и осужден на 5 лет лагерей.

Умер 30.11.1932 в заключении.

Реабилитирован в 1959 году.

Turkology as a science gained a great deal of momentum in the 19th century and developed rapidly in Western Europe. At that time, Hungarian and Finn people identified their national features, which gave impetus to the development of Turkic linguistics. In its turn, the Russian Empire had its own school of Turkology, which studied the land taken after the 16th century. [Kononov, p. 7–10]. The scientists V. Radlov, N. I. Ilminskiy, V. D. Smirnov, N. F. Katanov, N. P. Ostroumov, N. I. Ashmarin, A. N. Samoilovich, S. E. Malov, V. A. Gordlevski are prominent representatives of this school. There are also such Muslims scientists as Mirza Alexander Kazem-Bek, Sagit Khalfin, Shigabutdin Marjani, Kayum Nasyri, Mirza Fatali Akhundov, Shokan Valikhanov and Jamal Validi, who studied at Judid schools¹ (the Schools provided both religious and secular education), and learnt the Russian language.

Tatar intellectuals who studied at such Judid schools as Kasamia Madrasah and Mukhammadia Madrasah in Kazan, Galia Madrasah and Hosmane Madrasah in Ufa, Husainia Madrasah in Orenburg, Izh-Bubyi Madrasah of Rasyliya and Vyatka provinces (now Kirov region) are famous for their popularity among Russian Muslims and for dissemination of education in Central Asia. One of the best religious educational institutions which formed Tatar Renaissance and acquainted us with the scientist, teacher and writer Jamal Validi is Izh-Bubyi Madrasah. Unfortunately, the well-known lan-

guage specialist, literature critic and collector of Tukay heritage Jamal Validi became a victim of the repression.

Jamal Validi (Jamaetdin Jaleettdinovich Validov) was born October 12, 1887 into the family of Mullah in the village of Apastovo in Apastovsky district. He studied at his native village school until he was 10. Then he studied at Izh-Bubyi Madrasah. During his study at the madrasah he started his teaching and writing activities: in 1908 he was appointed a teacher. He worked for Izh-Bubyi Madrasah four years. In 1911 he went to Orenburg and taught at Husniya Madrasah until 1917. In 1918 he moved to Kazan and worked on courses on increasing of professional teaching skills, for Arsky and Tetyushsky high schools, and pedagogical educational institutions. In 1921–1922, he was a head of educational department of the faculty of workers of Kazan Oriental Academy.

In 1922–1923, Jamal Validi taught at Kazan State University; 1923 – May 6, 1931(till his arrest) the scientist worked as an Associate Professor for the Oriental (Kazan) Pedagogical Institute. Jamal Validil was respected as an expert, linguist, literary critic, and philosopher in such cultural centres as Kazan and Orenburg [Asylgoreev, p. 6].

The years of repression led to a great loss of Tatar intellectuals. Rafael Mustafin as a scientist who studied the memories of the repressed met Jamak Validi's daughter, Amin Valitova, and published an article “Jamal Validi's Tragedy” [Mostaf-

in, p. 122–128]. The writer describes the scientist's arrest on May 6, 1931; a search in his house and confiscation of his books, manuscripts, and their loss in 1988.

Due to a court order Jamal Validi was accused of being the leader of an organization, which spread the ideas of nationalism among the population, and bourgeois ideas. May 11, 1932 he was sentenced for 5 years in prison. Owing to R. Mustafin's article we know about the notes on the intellectual writer's case "a member of the Sultangaliev organization for spreading the national and bourgeois ideas in Kazan". It is written that he was strongly beat. The scientist could not bear this abjection and shameful torture and jump out of the third floor of the prison building. He got to the Black lake hospital. Having struggled with a gangrene for the months, the great Tatar philologist was dead November 30, 1932. We have known neither his grave nor his burial place. [Mostafin, p. 123–124], [Ədiplərebez, p.146], [Gosmanov, p. 24–25].

Thus the name of the famous scholar of the Tatar Philology was disappeared. In 1959 Gali Khalit wrote an article "Not lost pages of literary critics" in the Journal of Soviet literature, the name of Jamal Validi was not mentioned in any publication before 1959. [Magdiev, 2014, p. 348].

At the end of the Soviet era Rinat Mukhammadiev studied the documents about the life of M.Soltangaliev and he defended his dissertation at Moscow University. He revealed about Jamal Validi in his dissertation. He also wrote an article about Jamal Validi "Sketches on the creativity of the critics J.Validi". It was the second publication about the scientist (the first is G. Khalit) after forbidding the name of J. Validi. [Mukhammadiev, 1980, p. 100–121].

To the 100-year anniversary of the scholar Jamal Validi's birth the writer published an article "Self-sacrificed are waiting for the dedication" in the Journal Kazan Utlary (The Lights of Kazan). Rinat Mukhammadiev wrote about scholar's works "The first book by Gabdullah Tukay" (1918) and "The poet Gabdullah Tukay" (1923). He emphasized the importance of the works and Jamal Validi's role as the first scholar who studied Gabdullah Tukay in the Tatar literature history [Mukhammadiev, 1987, p. 140].

During his speech on the victims of repression at conference the famous Tatar writer and scientist Muhammad Magdeev (1930–1995) mentioned about the hundreds of unstudied publications on language, literature, and history by Jamal Validi in

newspapers *Wakit* (Times) and *Beznen Bairak* (Our Flag), Journal *Magarif* (Education) in the early 20th century [Magdeev, 1987].

To the 110th anniversary of Jamal Validi's birth Masgut Gaynetdin wrote an article "Warrior is estimated in a battle". He gave some details about the biography of Jamal Validi and the influence of the Tatar atmosphere of Orenburg to the scholar [Gainetdin, p. 131–136].

Galieva E. R. analyses Jamal Validi's opinion on the literature in her book "The cultural and historical school in the Tatar literature science". She presented his ideas via the literature historians and scientists of the beginning of the 20th century as G. Sagdi, G. Ibrahim, G. Rahim, G. Gaziz, who were representatives of this (cultural and historical) school [Galieva, pp. 278–295].

In 2007 the first book of Jamal Validi's works was published to the 110th anniversary of his birth [Vəlidi, 2007]. The book includes the article of Sharifjan Asylgaraev on biography of the scientist, the scholar's work "The Tatar Language Grammar" published in 1919, twelve various articles on language, literature article in the modern Tatar alphabet.

One of the largest material about the scientist is a book "Jamal Validi: literary, historical and documentary collection" as a part of seria 'Personalija' [Vəlidi, 2010]. The book includes two important works of Jamal Validi "The development of Tatar Literature" (1912) [Vəlidi, 2010, pp. 88–192] and "Nation and nationality" (1914) [Vəlidi, 2010, pp. 37–87] There are also his 25 essential scientific articles on Tatar literature and 15 articles about the scholar. The scientist and historian Mirkasim Usmanov wrote the introduction to the book "Jamal Validi: his fate and place or the heritage, fallen into the oblivion [Vəlidi, 2010, pp. 9–34]. According to M. Usmanov, Jamal Validi's works on Tatar linguistics and his dictionary were repressed as he and they still wait for their readers and scholars [Gosmanov, pp. 10–11].

There are two masterpieces among Jamal Validi's works: "The Tatar Language Dictionary" (Volume I, published in 1927; Volume II published in 1929). The first volume includes only the words of the letter Alif [Vəlidi, 1927, pp. 23–349]; the second volume includes the words from letter B till letter T [Vəlidi, 1929]. Both volumes of the dictionary were published by Scientific centre Tatarstan education people's publishing house, and it had the circulation of 5 000.

Unfortunately, only a part of the dictionary was published. M. Usmanov considered "mostly the

dictionary was compiled and it was a whole manuscript. But the recent parts of the dictionary were licked by the bloody bonfire of the Black lake together with other manuscripts of the scientist" [Gosmanov, pp. 10–11].

Jamal Validi planned to compile the dictionary during fifteen years when he taught at Husainiya Madrasah in Orenburg. He organized the language circle and gathered the material for the dictionary with the students from different regions. His students continued to compile the material during their vocations. But the war started and the compiling of the dictionary was stopped. So, the work was unfulfilled. But Jamal Validi wrote that some of his students kept compiling the material during the war and sent him [Vəlidi, 1927, p. 19].

Jamal Validi wrote "Actually, I started to compile the dictionary only in 1919. I think it was important to get acquainted with other Turkic materials, it is impossible to perform the Dictionary of the Tatar language without studying other languages. Therefore, I started to study different Turkic" [Vəlidi, 1927, p. 19]. The first version of the Dictionary was published in 1922. The scholar wanted to enrich his Dictionary and continued to collect material. He was able to finish his Dictionary by the autumn of 1925. Jamal Validi gathered material during his work and travelling in Orenburg, Kazan, Arsk, Tetyushi, Menzelinsk [Vəlidi, 1927, p. 20].

In the 1920s new standards were defined the Tatar Alphabet and the written Tatar language. The Dictionary of Jamal Validi was an essential material in setting the standards. He also used as source the dictionary "Lahzha-i Tatari" ('Explanatory Dictionary of the Tatar Language) (226+106 p.) in two volumes compiled by the scientist and encyclopaedist of the 19th century Kayum Nasyri. The Dictionary was published in 1895–1896. It has 7043 words of the classic Tatar language and Arabian-Persians borrowings. After the revolution in 1905, J. Validi had a desire to compile a new dictionary of the Tatar literary language [Çağatay, p. 151], [Öner].

Linguist Fazyl Tuika (F. Tuikin, 1887–1938) wrote a critic article about the Dictionary. Jamal Validi replied "I have read a lot of materials about the lexicography, different sources on compiling the dictionary. I also studied different opinions and views and chose the best ones for the Tatar language. Fazyl Tuika criticises the dictionary because it includes a lot of everyday words as well as archaic words. Allegedly, the dictionary has not all the words from "Kazakh Daughter" by G. Ibra-

gimov (...). We are sure, he also will have its own dictionary in future and people will find Kazakh words in it. (...) First, I gathered a lot of Bashkir words first. But then I decided to omit the words without common meaning with Tatar words. It is important to note that the quantity leads to the bad quality. Radlov V.V. compiled 4 volumes dictionary of the Turkish language. It is a huge work and it differs from other works by its width, but it is not deep in quality" [Vəlidi, 1927, pp. 229–230].

Taking Jamal Validi's two volumes monumental "Full Dictionary of the Tatar language" we can say "Certainly, it is the modern dictionary!" The scholar explained the structure of the dictionary in the preface "This kind of dictionary gives the word and examples of the words first. First, the examples are taken from everyday speech, proverb, folklore as well as fictions. But sometimes it is better to provide own explanation of the words than to take them from fictions to reveal the true meaning of the word". [Vəlidi, 1927, p.19]

Jamal Validi is an outstanding representative of the Kazan Turkology School Another famous representative of the Kazan Turkology School is Uzbek Baichura (1923–1996). U. Baichura wanted the School to be recognized and wrote the article for the Journal of Harvard University. U. Baichura wrote that Jamal Validi's dictionary has 2 volumes: the first volume includes and 8500 words 2500 word combinations and phrases on 720 pages. U. Baichura considered, if the dictionary had been published in two volumes, it would have contained 25 000 and 8 000 combinations and phrases lexemes and opinion. So the whole dictionary would include 33 000 words [Baichura, p. 19–24]. Due to the structure and method of compiling this dictionary is similar to the Soviet projects.

Jamal Validi is one of the most famous personalities of the national Tatar culture of the 19th century. He is a person who was interested in and specialist in various spheres of Turkology as Tatar literature, lexicology, Tatar grammar and translation. He died in 1932 at the age of 45 in Kazan prison because he was falsely accused. But his scientific research is a great heritage for future generations and a gem for the Tatar community and for the whole Turkic world.

References

- Asylgərəev, Sh. (2007). *Jamal Validine tormyshy hem gyjimi eshchenlege turynda*. [About Jamal Validi's Life and Scientific Activity]. Validi J. Sailanma hezmetler. Pp. 6–12. Kazan, Məgarif. (In Tatar)
- Baichura, U. (1993). *An Overview of the Development of Tatar Linguistics in the Soviet Time (Introduction)*

tion and Part I. Achievements in Linguistic Theory; Part II. Achievements in Lexicography; Part III. Achievements in Grammar, Giybad Alpar and his Grammatical Teaching]. Journal of Turkish Studies, vol. 17, pp. 9–36. Harvard University. (In English)

Çağatay, S. *Abd-ül-Kayyum Nâsırî* [Abd-ul-Kayyum Nasir]. (15.II.1825 – 2.IX.1902). AÜ. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi. Cilt X. Pp.147–160. Sayı: 3–4. (In Turkish)

Galieva, E. R. (2002). *Tatar ədəbiyat belemendə kul'tura-tarikh məktəbe* [Cultural and Historical School in Tatar Literature]. 360 p. Kazan, Fən. (In Tatar)

Gainetdin, M. (1997). *Batyr iauda belene.* [A Warrior Is Estimated in a Battle]. Kazan utlary, No.10, pp. 131–136. (In Tatar)

Gosmanov, M. (2010). *Jamal Validi iazmyshy hem uryny iaki onytyrylgan oly miras* [Validi Jamal's Fate and Place, or the Heritage, Fallen into the Oblivion]. Tuz Dilara Abdullina, Zheudet Minnillin. Pp. 9–34. Kazan, Zhien. (In Tatar)

Kononov, A. N. (2009). *Rusya'da Türk Dillerinin Araştırılması Tarihi* [History of Investigation of Turkic Languages in Russia]. 351 p. Ankara, TDK. (In Turkish)

Məhdiev, M. (1987). *Tarihtan sabak (J. Validinen tuuyna 100 el)* [A Lesson from History (On the 100th Anniversary of J. Validi)]. Sotsialistik Tatarstan. 13 October. (In Tatar)

Məhdiev M. (2014). *Syzyp ak nur belen... shekhes-lerebez tarihynnан fanni-publisistik makalalar* [To Line a White Light.... to People: Scientific and Journalistic Articles from the History of Celebrities]. 583 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

Mostafin, R. (2011). *Jamal Validi fazhigase* [The Tragedy of Jamal Validi]. Kazan Utlary. No.5, pp. 122–128. (In Tatar)

Mukhammadiev, R. (1980). *Eger bez ianmasak: edebi tankiyit makalalare.* [If We Do Not Shine: Articles

of Literary Critics]. 144 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

Mukhammadiev, R. (1987). *Fidakarlar fidakarlek kota (Jamal Validine tuuyna 100 el Kazan utlary)* [The Self-sacrificed Are Waiting for Dedication]. No. 10, pp. 139–143. (In Tatar)

Mukhammadiev, R. (1982). *Problemy formirovania tatarskoi literaturnoi kritiki (1905–1917)* [The Issues of Tatar Literary Critics Formation (1905–1917)]. 144 p. Kazan Tatar. knizh. izd-vo. (In Russian)

Önər, M., Kaya, M. Y., Özşahin, M. (2010). *Lehçe-i Tatari'nin Söz Varlığı Üzerine Bir Deneme* [An Essay on the Presence of Polish and Tatar]. Uchenye Zapiski Tavricheskogo Natsional'nogo Universiteta im. V. İ. Vernadskogo. Nauchnyi zhurnal. Seriya "Filologiya. Sotsialnye kommunikatsii". Tom 23 (62). No. 3, pp. 9–19. Simferopol'. (In Turkish)

Vəlidi, J. (1927). *Tatar telenen tuly suzlege* [Full Dictionary of the Tatar Language]. T. I: I kisek. 352 p. Kazan, Tatarstan məgarif khalyk nəşriyatyny gyilmi uezge basmasy. (In Tatar)

Vəlidi, J. (1929). *Tatar telene tuly suzlege* [Full Dictionary of the Tatar Language]. T I: II kisek. Pp. 353–720. Kazan, Tatarstan məgarif khalyk nəşriyatyny gyilmi uezge basmasy. (In Tatar)

Vəlidi, J. (2007). *Tatar telene tuly suzlege turynnda (K. Tuikege zhavap)* [About the Full Dictionary of the Tatar Language (The reply to K. Tuika)]. Vəlidi J. Sailanma hezmetler. Pp. 229–235. Kazan, Məgarif. (In Tatar)

Vəlidi, J. (2007). *Sajlanma hezmetler* [Selected Works]. 271 p. Kazan, Məgarif. (In Tatar)

Vəlidi Jamal: *adabi hem tarihi-dokumental zhyentyk* (2010) [Validi Jamal: Literary and Historical Collection of Documents]. Tuz. Dilara Abdullina, Zheudet Minnillin. 624 p. Kazan, Zhien. (In Tatar)

Ədiplərebez: *biobibliografik beleshməlek* (2009) [Writers: Bibliography]. 2 tomda. t. 1, tez. Rəis Dautov, Ravil Rakhmani. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

ЖАМАЛ ВӘЛИДИ ҺӘМ ТАТАР ЛЕКСИКОЛОГИЯСЕ

Мостафа Өнәр,
Эгей университеты,
Төркия, 34100, Измир, Борнова,
mustafa.oner@ege.edu.tr.

XIX йөздә көчәп киткән түркология фәне көнбатыш Европада аеруча зур үсеш ала. Шуши дәвердә үзләренең милли үзенчәлекләрен күрә башлаган мажарлар һәм финнарда төрки тел белеме ныклы адымнар белән алга китә. Уз чиратында, Россия Империясенең дә, XVI йөздән соң яулап алынган жирләрен өйрәнү өчен, үсеп килгән зур түркология мәктәбе була [Kononov, б. 7–10]. В. Радлов,

Н. И. Илминский, В. Д. Смирнов, Н. Ф. Катанов, Н. П. Остроумов, Н. И. Ашмарин, А. Н. Самойлович, С. Е. Малов, В. А. Гордлевский кебек галимнәр әлеге мәктәпнең күренекле вәкилләре була. Алар арасына үз чорларының жәиди мәдрәсәләрендә дә укыган, русча да өйрәнгән мөселман түркологларын – Мирза Александр Казем-Бек, Сәгыйт Хәлфин, Шинабетдин Мәрҗани, Каюм

Насыйри, Мирза Фатали Ахундов, Шокан Вәлиханов һәм, һичшиксе, Ҙамал Вәлидине дә кертергә кирәк.

XIX йөз ахырында Казандагы Мөхәммәдия һәм Касыймия, Уфадагы Галия һәм Госмания, Оренбургтагы Хөсәения, Троицкидагы Рәсулия һәм Вятка (Нократ) губернасындагы (хәзерге Киров өлкәсе) Иж-Бубый кебек ысулы жәдит мәдрәсәләрендә укыган татар зыялышарының бөтен Россия мөселманнары арасында алга китүе һәм Урта Азиягә кадәр белем-мәғърифәт таратуы билгеле. Татар ренессансына башлангыч салган иң яхшы дини уку йортларының берсе – Иж-Бубый мәдрәсәсе – безгә XX йөз башында галим, укытуучы һәм язучы Ҙамал Вәлидине бирде. Әмма, кызганышка каршы, күренекле тел белгече, әдәбият тәнкыйтьчесе һәм Тукай мирасын башлап жыючыларның берсе – Ҙамал Вәлиди репрессия корбаны булды.

Ҙамал Вәлиди (Ҙамалетдин Ҙәлалетдин улы Вәлидов) 1887 елның 12 нче октябрендә, Апас районы Апас авылында мулла гаиләсендә туа. Үн яшенә чаклы үз авылында белем алганинан соң, укуын Иж-Бубый мәдрәсәсендә дәвам итә. Гомере буена сузылган укытуучылык һәм язучылык эшчәнлеген ул нәкъ менә шуши мәдрәсәдә башлый: 1908 елда аны укытуучы итеп билгелиләр. Иж-Бубый мәдрәсәсендә дүрт ел эшләгәч, 1911 елда Ҙамал Оренбургка ките һәм 1917 елга кадәр Хөсәения мәдрәсәсендә белем бирә. 1918 елда галим Казанга килә һәм, укытуучыларның һөнәри осталыкларын күтәрү курсларында, Арча һәм Тәтеш урта мәктәпләрендә, педагогик уку йортларында эшли. 1921–22 елларда Казанда Шәрык академиясенән эшчеләр факультетында укыту мөдире була.

1922–1923 елларда Ҙамал Вәлиди Казан дәүләт университетында дәресләр алып бара; 1923 елдан башлап, кулга алынганчы (1931 елның 6 нчы маена кадәр) Көнчыгыш (Казан) педагогия институтында доцент вазифасын башкара. Оренбург һәм Казан кебек мәдәният үзәкләрендә Ҙамал Вәлиди яхшы тел белгече, әдәбият тәнкыйтьчесе, фәлсәфәче буларак, тирән хөрмәт казана [Асылгәрәев, б. 6].

Татар интеллекциясен зур югалтуларга китергән репрессия елларын өйрәнгән Рафаэль Мостафин, бу вакыйгалардан соң дистә еллар үткәч, мәрхүм галимнәң кызы Эминә Вәлитова белән күрешеп, «Ҙамал Вәлиди фажигасы» дигән мәкалә бастыра [Мостафин, б. 122–128]. Язучы анда Ҙамал Вәлидинең 1931 елның 6

маенда кулга алышын, өендәге тентү вакытында бик үп китап һәм кульязмаларны алып китүләрен, ә 1988 елда аларның берсе дә табылмавын яза. Ҙ. Вәлиди 1932 елның 11 маенда чыгарылган суд карарында, оешма житәкчесе буларак, халык арасында һәм матбуғатта милләтчелек белән шөгыльләнүе, буржуаз фикерләр таратуы өчен гаепләнә һәм 5 елга хөкем ителә. Р. Мостафинның бу мәкаләсеннән без интеллектуаль язучының папкасына «Казанның милләтчे буржуаз элементларны берләштергән Солтангалиев оешмасы члены» дип язылуын һәм бик каты кыйналуын беләбез. Галим, бу жәफаларга чыдый алмыйча, бинаның өченче катыннан сикерә һәм Черек Күл төрмәсеннән хастаханәгә эләгә. Гангренага каршы айлар буена сузылган көрәштән соң, 1932 елның 30 ноябрендә бөек татар филологы вафат була. Кая жирләнгәне дә, кабере дә һаман билгесез [Мостафин, б. 123–124], [Әдипләребез, б. 146], [Госманов, б. 24–25].

Татар филологиясенең танылган галиме шул рәвешле юкка чыгарылғаннан соң, Гали Халитнәң 1959 елда Совет әдәбияты журналында «Әдәби тәнкыйтебезнәң югалмас сәхифәләре» дигән мәкаләсе чыга. Шуңа кадәр Ҙамал Вәлиди исеме совет чоры басмаларында телгә алымаган [Мәһдиев, 2014, б. 348].

Совет чоры ахырында М. Солтангалиевнәң тормышын документлар ярдәмендә тикшергән Ринат Мөхәммәдиев Мәскәү университетеңдә яklagan диссертациясендә Ҙамал Вәлиди турында да мәгълүмат бирә [Мухамадиев]. Р. Мөхәммәдиевнәң Ҙ. Вәлидинең 90 еллык юбилеена язган «Тәнкыйтьче Ҙ. Вәлидинең ижат портретына эскизлар» дигән мәкаләсе, мәрхүм галимнәң исеме тыелган чор өчен, Г. Халиттән соң икенче хезмәт була [Мөхәммәдиев 1980, б. 100–121]. Язучы әдипнәң 100 еллык юбилеена «Казан утлары» журналында «Фидакарыләр фидакарылек көтә» исемле мәкалә бастыра. Биредә автор Ҙ. Вәлиди язган «Габдулла Тукайның Мәҗмуга-и Асары» (1918) һәм «Габдулла Тукайның шагыйрьләгә» (1923) кебек хезмәтләрнән искермәгәнлеген, аның татар әдәбияты тарихында беренче тукайчы булганын ассызыклий [Мөхәммәдиев 1987, б. 140].

Күренекле татар язучысы һәм галим Мөхәммәт Мәһдиев (1930–1995) Совет чоры репрессияләре корбанының 100 еллык юбилеенда ясаган чыгышында, Ҙ. Вәлидинең

XX йөз башында «Вакыт», «Безнең Байрак» газеталарында һәм «Мәгариф» журналында басылган тел, әдәбият, тарих түрүндагы йөзләп мәкаләсeneң тикшерелмичә ятуын иске ала [Мәһдиев, 1987].

М. Гайнетдин Ж. Вәлидинең 110 еллыгына язылган «Батыр яуда беленә» дигән мәкаләсендә галимнең биографиясен һәм аны үстергән Оренбург татар мохитен шактый жентекле итеп яктырта [Гайнетдин, б. 131–136].

Э. Р. Галиеваның «Татар әдәбият белемендә культура-тарих мәктәбе» дигән китабында, XX йөз башында барлыкка килгән бу мәктәпнең Г. Сәгъди, Г. Ибраһим, Г. Рәхим, Г. Газиз кебек әдәбият тарихчылары күзлегеннән, Ж. Вәлидинең әдәбиятка карашы киң итеп анализлана [Галиева, б. 278–295].

2007 елда Ж. Вәлидинең 120 еллыгында әсәрләре жыентығы беренче тапкыр дөнья күрә [Вәлиди, 2007]. Ш. Асылгәрәевнең галим түрүндагы биографик язмасы белән башланган бу басмада, әдипнең 1919 елда нәшер иттелгән «Татар теленең грамматикасы» һәм тел, әдәбият өлкәсенә караган төрле журналлардагы 12 мәкаләсе хәзерге татар әлифбасында бирелә.

Галим түрүнда ин құләмле материал – «Шәхесләребез» сериясендә чыккан «Вәлиди Жамал: әдәби һәм тарихи-документаль жыентык» [Вәлиди, 2010]. Бу басмага галимнең 1912 елгы «Татар әдәбиятының барышы» [Вәлиди, 2010, б. 88–192] һәм 1914 елгы «Милләт һәм миллият» [Вәлиди, 2010, б. 37–87] дигән ике кыйммәтле хезмәте кергән. Әдипнең татар әдәбияты түрүнда 25 гыйльми мәкаләсе һәм үзе түрүнда 15 мәкалә урын алган китапның керешендә мәрхүм тарихчы Миркасыйм Госмановның «Жамал Вәлиди: язмышы һәм урыны яки оныттырылган олы мирас» дигән құләмле тикшерүе бирелгән [Вәлиди, 2010, б. 9–34]. М. Госманов фикерләре буенча, Ж. Вәлидинең тел белеменә караган әсәрләре һәм үзе кебек репрессиягә очраган сүзлеге укучысын әле һаман да көтә [Госманов, б. 10–11].

Жамал Вәлидинең әсәрләре арасында шаһәсәре (шедевр) булган хезмәт – «Татар теленең тулы сүзлеге». Аның I томы 1927 елда, ә II томы 1929 елда басыла; беренче томга әлиф хәрефенә башланган бөтен сүзләр кертелгән [Вәлиди, 1927, б. 23–349]; ә икенче том исә б һәм т хәрефләрен үз эченә ала [Вәлиди, 1929]. Ж. Вәлиди сүзлегенең һәр ике томы да «Татарстан мәгариф халық нәшриятының

гыйльми үзәге басмасы» булып, 5000 данә тираж белән басылганы да әйттергә кирәк.

Сүзлекнең, қызганычка каршы, бер өлеше генә басылган; М. Госманов әйтүенчә, «нигездә, жыелып бетеп, кульязма хәлендә сакланган, соңғы зуррак өлешләрен, галимнең башка кульязалары белән бергә, Черек Күлнең канлы участы ялмап йота» [Госманов, б. 10–11].

Язучы бу сүзлекне әзерләү уеның унбиш ел элек Оренбургта Хөсәения мәдрәсәсендә укытканда туганын, төрле төбәкләрдән килгән шәкертләр белән оештырган телне өйрәнү түгәрәге ярдәмендә күп генә материал жыйганын әйтә. Укучылар өйләренә кайтканнан соң да үзләренең бу программаларын дәвам иткәннәр, әмма башланып киткән сугыш эшне яртылаш, үтәлмәгән килеш калдырырга мәжбүр итә. Язучы хәтта солдатка алынган укучыларның да кайберләре, сугыш елларына да карамастан, материал жибәрүләрен дәвам итте, дип ассызыклый [Вәлиди, 1927, б. 19].

«Сүзлеккә чынлап торып 1919 елда гына керештем. Минә, башка төрек шивәләрен төпләп тикшермәгән килеш, татар теленең сүзлеген тиешлечә башкару мөмкин түгел кебек тоела иде. Шуның өчен табылган материаллар ярдәмендә төрле төрек шивәләрен тикшерергә керештем» [Вәлиди, 1927, б. 19]. Сүзлекнең басылган версиясе өчен, 1922 елда тагын материал жыярга керешкән язучы, аны бары тик 1925 елның көзенә генә китап хәлендә өлгөртә алган. Ж. Вәлиди сүзлек материалын Оренбург, Казан, Арча, Тәтеш, Минзәлә якларында эшләгендә һәм сәяхәтләрендә дә жыйганын әйтә [Вәлиди, 1927, б. 20].

1920 елларда, Татар әлифбасы һәм язма тел өчен стандартлар билгеләү чорында, Вәлидинең бу сүзлеге житди бер хезмәт була. XIX йөзнең энциклопедист галиме – Каюм Насыйриның 1895–1896 елларда басылган «Ләһҗә-и татария» дигән ике томлық сүзлеге (226+106 б.) үзенең 7043 маддәсе белән татар классик язма теленә караган һәм үз эченә гарәп-фарсы алынмаларын алган бер чыганак иде. Э. Ж. Вәлиди 1905 ел революциясеннән соң үсеп килгән яңа татар әдәби теле сүзлеген язарга омтылды [Çağatay, s. 151], [Öner]. Филолог К. Туйкә язган тәнкыйтькә биргән җавабында ул бу сүзлекне ничек хәзәрләвен аңлаты: «Мин лөгать гыйлеменең нәзарияләре, сүзлек төзүнен ысууллары турысында үзәмә ирешмәле телләрдә бик күп нәрсәләр укуыдым; бу турыдагы төрле агымнар, фикерләр белән таныштым һәм

шулардан татар теле өчен ин муафийк булганын сайлап алдым. Тәнкыйтьче сүзлекне халык сүзләрен һәм борынгы сүзләрне өченә алу яғыннан кимчелекле таба. Имеш, Г. Ибраһимовның „Казакъ қызы“нда булган барлык сүзләр дә кермәгән (...) Әлбәттә, аның да сүзлеге язылыр, казакъка маҳсус сүзләрне кирәк кеше шуннан карап. (...) Мин башкорт сүзләрен дә башта кертергә уйлап күп жыйган идем. Ләкин соңыннан боларның уртак булмаганнарын ташларга карап бирдем. Монда шуны да әйтергә кирәк: сүзлекнән киңлеккә таба жәелүе аның тирәнлегенә зарар бирә. В. В. Радлов бәтен төрек телләренең сүзлеге итеп дүрт жылде зур әсәр язган, бу сүзлек үзенең охшашы булмаган рәвештә киңлеге белән аерылса, үзенең сайлыгы белән дә аерыла» [Вәлиди, 2007, б. 229–230].

Без Ж. Вәлидинең «Татар теленең тулы сүзлеге» дигән монументаль әсәрен, кулдагы ике томына гына карап та, «Ничшиксе, бу модерн сүзлек!» дип әйтә алабыз.

Сүзлектә таныклама яки үрнәкләндөрүнең ничек булачагын, язучы кереш сүздә язып үткән: «Мондый тип сүзлектә сүзләргә мисаллар, беренче нәүбәттә, халык сүзләреннән, мәкаләләрдән, гомумән, халык әдәбиятыннан һәм шуның белән бергә, язма әдәбияттан да китерергә тиеш; кайбер урыннарда да сүзнен чын йөзен ачып бири өчен әдәби мисал китерүгә караганда, үзенән мисал китерүе муафийгырак була» [Вәлиди, 1927, б. 19].

Ж. Вәлиди дә кергән Казан тюркология мәктәбенең дөньякүләм танылган вәкилләреннән берсе – алтайст, тюрколог Үзбәк Байчура (1923–1996) – бу мәктәпне дөньяга танышты максатыннан, 1993 елда Харвард университеты журналына мәкалә яза. У. Байчура Ж. Вәлиди сүзлегенең 2 китаптан гыйбарәт икәнен күрсәтә, беренче томында 720 биттә 8500 маддә һәм 2500 гә кадәр сүзтезмә барлыгын ачыкый. У. Байчура фикеренчә, тулысы белән басылса, 25 000 маддә һәм 8000 тирәсе сүзтезмә белән 33 000 маддәлек бер сүзлек исәпләнә ала [Baichura, б. 19–24]. 1920 ел шартларында бер галим әзерләгән бу хезмәт, төзелү ысулы яғыннан да, эчтәлек яғыннан да Совет чоры проектларыннан калышмый.

Жамал Вәлиди XX йөз татар милли мәдәниятенең, ничшиксе, ин күренекле шәхесләре исемлегенең башында тора. Әдәбият тәнкыйтиеннән алып, лексикологиягә, грамматикадан башлап тәржемәгә кадәр – тюркологиянең төрле өлкәләрендә эшләп танылган галимнен

1932 елда, әле 45 яшे дә тулмыйча, ясалма гаепләр белән, Казан зинданында сүнгән кыска тормышы, үзенән соң калдырыган зур гыйльми мирасы киләсе буыннар өчен, татар жәмгыяте һәм ботен төрки дөнья өчен, чын мәгънәсендә бер гыйбрәтле һәйкәл булып калыр.

Әдәбият

Асылгәрәев Ш. Жамал Вәлидинең тормышы һәм гыйльми эшчәнлеге турында // Вәлиди Ж. Сайланма хезмәтләр. Казан: Мәгариф, 2007. Б. 6–12.

Әдипләребез: биобиблиографик белешмәлек. 2 томда. т. 1. / төз. Рәис Даутов, Равил Рахмани. Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. 750 б.

Вәлиди Ж. Татар теленең тулы сүзлеге: Т. I: I кисәк. Казан: Татарстан мәгариф халык нәшриятының гыйльми үзәге басмасы, 1927. 352 б.

Вәлиди Ж. Татар теленең тулы сүзлеге: Т. I: II кисәк. Казан: Татарстан мәгариф халык нәшриятының гыйльми үзәге басмасы, 1929. 353–720 б.

Вәлиди Ж. Татар теленең тулы сүзлеге турында (К. Туйкәгә жавап) // Вәлиди Ж. Сайланма хезмәтләр. Казан: Мәгариф, 2007. Б. 229–235.

Вәлиди Ж. Сайланма хезмәтләр. Казан: Мәгариф, 2007. 271 б.

Вәлиди Жамал: әдәби һәм тарихи-документаль жыентык / Төз. Дилярә Абдуллина, Жәүдәт Миннүллин. Казан: Жыен, 2010. 624 б.

Галиева Э. Р. Татар әдәбият белемендә культура-тарих мәктәбе. Казан: Фән, 2002. 360 б.

Гайнетдин М. Батыр яуда беленә // Казан утлары. 1997. № 10. Б. 131–136.

Госманов М. Жамал Вәлиди: Язмышы һәм урыны яки оныттырылган олы мирас // Вәлиди Жамал: әдәби һәм тарихи-документаль жыентык / Төз. Дилярә Абдуллина, Жәүдәт Миннүллин. Казан: Жыен, 2010. Б. 9–34.

Мәһдиев М. Тарихтан сабак (Ж. Вәлидинең тууына 100 ел) // Социалистик Татарстан. 1987. 13 октябрь.

Мәһдиев М. Сызып ак нур белән...: шәхесләребез тарихыннан: фәнни-публицистик мәкаләләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2014. 583 б.

Мостафин Р. Жамал Вәлиди фажигасе // Казан утлары. 2011. № 5. Б. 122–128.

Мөхәммәдиев Р. Әгәр без янмасак: әдәби тәнкыйти мәкаләләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 1980. 144 б.

Мөхәммәдиев Р. Фидакарыләр фидакарылек көтә (Жамал Вәлидинең тууына 100 ел). Казан утлары. 1987. № 10. Б. 139–143.

Мухамадиев Р. Проблемы формирования татарской литературной критики (1905–1917). Казан: Татар. кн. изд-во, 1982. 144 с.

Koponov A. N. Rusya'da Türk Dillerinin Araştırılması Tarihi. Ankara: TDK. 2009. 351 b.

Çağatay S. Abd-ül-Kayyum Nâsırî (15.II.1825 – 2.IX.1902) // AÜ. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi. Cilt X. Sayı: 3–4. S. 147–160

Öner M.; Kaya M. Y.; Özşahin M. Lehçe-i Tatarı'nın Söz Varlığı Üzerine Bir Deneme // Uçenie Zapiski Tavričeskogo Natsional'nogo Universiteta im. V. İ. Vernadskogo. Naučnyj журнал Seriya "Filologiya. Sotsialnie kommunikatsii". Tom 23 (62). No. 3. Simferopol', 2010. S. 9–19.

Baichura U. An Overview of the Development of Tatar Linguistics in the Soviet Time (Introduction and Part I. Achievements in Linguistic Theory; Part II. Achievements in Lexicography; Part III. Achievements in Grammar, Giybad Alpar and his Grammatical Teaching: Journal of Turkish Studies vol. 17, Harvard University. 1993. Pp. 9–36.